

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ МОТИВАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ ЇХ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Микола ДУБІНКА (Кіровоград)

Постановка проблеми. Формування особистості людини триває все життя, втім період навчання у вищій школі відіграє особливу роль у цьому процесі. Саме в цей час у студента закладаються основи тих якостей спеціаліста, з якими він увійде в нову для нього атмосферу діяльності, де відбуватиметься його подальший розвиток як особистості. Для цього система навчально-освітнього процесу має бути вибудована на ґрунті гармонізації розвитку студента і як особистості, і як фахівця. При цьому важливим механізмом ефективності професійної підготовки студентів є мотиваційна спрямованість їх діяльності, що має постійно знаходитися в центрі уваги вищої школи. Саме цим і обумовлюється актуальність зазначеної проблеми.

Звідси, метою статті є розкриття сутності та виокремлення особливостей мотивації навчально-пізнавальної діяльності студентської молоді у процесі їх підготовки як майбутніх фахівців певної галузі.

Аналіз актуальних досліджень. У цілому складна й багатоаспектна проблема мотивації навчання була розглянута у багатьох наукових дослідженнях, де вивчались різні її сторони. Так, наприклад: 1) психологічні механізми мотивації досліджували В.Віллонас, Є.Ільїн, О.Леонтьєв; 2) мотивацію поведінки і формування особистості – В.Асєєв, Л.Божович, В.Ковальов, В.Мерлін, Б.Сосновський, С.Рубінштейн, П.Якобсон; 3) формування мотивації учіння – В.Ільїн, А.Маркова, Г.Щукіна; 4) становлення навчальної мотивації студентів – А.Букіна, А.Вербський, І.Васильєв, Б.Додонов,

Н.Кузьміна, В.Макашов, Н.Мешков, Ю.Орлов, Т.Платонова, Л.Разуваєва, Н.Сергеєва, Ю.Чернова, Л.Юшкова.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті розгляду нашої проблеми необхідно підкреслити, що навчання студентів у ВНЗ є важливим етапом професійної підготовки особистості, де найбільш актуальна є навчально-пізнавальна мотивація, яка згодом трансформується у професійну, що спонукає і спрямовує діяльність суб'єкта по освоєнню професії.

Узагалі варто наголосити, що існують різні підходи до розуміння сутності мотивації, проте вчені виділяють наявність потреб, цілей, інтересів, переконань, ідеалів, прагнень та ін., але у всіх теоріях мотивації центральним є поняття мотиву. При цьому важливим є те, що діяльність без мотиву не буває. Невмотивована діяльність – це діяльність із суб'єктивно й об'єктивно схованим мотивом. Мотив діяльності – це спонукання людини до дії, але це також думки і почуття людини, що спонукають її до здійснення діяльності. Саме тому незаперечним є факт, що діяльність завжди мотивована. Мотивація є сукупністю спонукальних факторів, які визначають активність особистості; це всі мотиви, потреби, стимули, ситуативні чинники (вплив різних людей, специфіка діяльності й ситуації тощо), які спонукають поведінку людини.

У зв'язку з цим необхідно проаналізувати поняття «мотивація» та «мотив». Як указують Л.Божович, О.Леонтьєв, А.Маркова, С.Рубінштейн, мотивація є рушійною силою людської поведінки та діяльності. З поняттями «мотив» і «мотивація» пов'язується все те, що стосується стимуляції або спонукання людини до діяльності. Ці поняття містять у собі уявлення про потреби, інтереси, цілі, наміри, прагнення, спонукання, стимули, наявні у людини; про зовнішні фактори, які змушують її поводитися певним чином; про управління діяльністю в процесі її здійснення й ін. Поняття «мотивація» представляється більш широким, ніж «мотив» і позначає: 1) систему факторів, що визначають поведінку (потреби, мотиви, цілі, наміри, прагнення, стимули, інтереси, установки); 2) динамічний процес внутрішнього, психологічного управління поведінкою, що включає ініціацію, напрям, організацію, підтримку. У цілому ж мотивація залежить від того, наскільки повно одержані знання можуть бути реалізовані в професійній діяльності.

У загальному розумінні категорія «мотив» (від лат. *movere* – рухати, штовхати) – спонукальна причина, привід до дій і вчинків у конкретних обставинах. За О.Леонтьєвим – це предмет, що виступає як засіб задоволення потреб [7]. При цьому він є внутрішнім станом

особистості, що визначає і спонукає дії особистості в даний момент часу, а суб'єктивними формами вияву мотивів є цілі, наміри, інтереси, емоції та ін. У цілому, як зазначають Л.Божович, О.Леонтьєв, С.Рубінштейн та інші, поняття «мотив» позначає усвідомлювану людиною причину поведінки й діяльності. Однак будь-яка форма людської поведінки може бути пояснена як внутрішніми (психологічними), так і зовнішніми (умовними й обставинними) причинами. Суб'єкта можуть спонукати до певної діяльності різні мотиви: інтерес до змісту та процесу діяльності, почуття обов'язку перед суспільством, прагнення до самоствердження тощо. Тому мотивами в конкретній ситуації при одній і тій же потребі можуть виступати різні предмети, а сукупність наявних мотивів у своїй інтегративній єдності сприяє формуванню мотивації [5].

Мотиви є відносно стійкими рисами (проявами, атрибутами) особистості. Якщо їй притаманний пізнавальний мотив, то мається на увазі, що в багатьох ситуаціях вона виявляє інтерес до змісту і процесу діяльності, або пізнавальну мотивацію. Ситуативні фактори є досить динамічними, мінливими, що створює значні можливості впливу на них і на активність у цілому. Інтенсивність актуальної (що діє «тут і тепер») мотивації залежить від сили мотиву й інтенсивності ситуативних детермінант мотивації (вимог та впливу інших людей, складності завдань тощо). Варто зазначити, що певним мотивом (або навіть сукупністю мотивів) мотивація діяльності не вичерпується. Необхідно враховувати вплив факторів конкретної ситуації. Надмірна складність діяльності, несприятлива конкретна життєва ситуація призводять до зниження не лише мотивації, а й ефективності діяльності.

Поняття «мотивація», як зазначають Р.Серьожнікова, Н.Пархоменко, Л.Яковницька, може мати такі трактування: 1) система факторів, які викликають активність організму і визначають спрямованість поведінки людини – це потреби, мотиви, наміри, мета, інтереси, прагнення; 2) характеристика процесу, що забезпечує поведінкову активність особистості на певному рівні, тобто її мотивування. Взагалі, мотивація діяльності – система різних способів формування мотивів, що спонукає людину до конкретних форм діяльності та поведінки. Мотив є формою прояву потреби людини і спонукає студента до діяльності.

Отже, мотивація – це сукупність усіх факторів (як особистісних, так і ситуативних), які спонукають особистість до активності (діяльності), де мотивацію розглядаємо як усвідомлену систему ієрархічно взаємопов'язаних внутрішніх спонукань особистості, що формується на певному етапі

життя особистості та актуалізує і спрямовує її діяльність. При цьому мотивація включає не лише мотиви, а й ситуативні фактори (вплив різних людей, специфіка діяльності й ситуації та ін.), а також забезпечує успіх у діяльності.

Сенс діяльності особистості полягає не тільки в тому, щоб отримати результат, але і в самій діяльності, виявленні фізичної й інтелектуальної активності. Розумова активність сама по собі викликає задоволення і є специфічною потребою. Коли особистість спонукає сам процес діяльності, а не її результат, то це свідчить про наявність процесуального компоненту мотивації.

Результативний складник мотивації, з одного боку, пов'язаний з окресленням далеких перспективних цілей, а, з іншого, – з прийняттям особистістю цілей і завдань у самій діяльності. Результативна мотиваційна установка відіграє провідну роль у детермінації діяльності, особливо якщо її процесуальний компонент (тобто процес діяльності) викликає негативні емоції. У цьому разі на перший план висуваються цілі, наміри, котрі визначають кінцеві й проміжні завдання діяльності, що, в свою чергу, мобілізує особистість. Постановка цілей і проміжних завдань є потужним мотиваційним фактором.

При цьому необхідно підкреслити, що успіх у будь-якій діяльності залежить не лише від здібностей і знань, а саме від мотивації (тобто від прагнення самостверджуватись, досягати високих результатів та ін.). Чим вищий її рівень, чим більше чинників (мотивів) спонукають особистість до діяльності, тим більше зусиль вона схильна докласти, наприклад, менш здібний, але більш мотивований студент досягає вищих успіхів у діяльності, ніж його обдарований одногрупник, оскільки він має високий рівень мотивації, а це спонукає більше працювати і досягати кращих результатів. Отже, мотивація є одним із найважливіших факторів (поряд зі здібностями, знаннями, навичками), який забезпечує успіх у діяльності.

Крім того, що будь-яка діяльність є мотивованою (про що ми зазначали вище), вона ще й полімотивована, тобто спонукається не одним мотивом, а багатьма. Полімотивованість діяльності зумовлюється тим, що дії особистості визначаються ставленням до предметного світу, людей, суспільства, себе. Як підтвердження зазначених слів є твердження А.Маслоу, що будь-яка діяльність (чи поведінка) спонукається кількома чи навіть усіма базовими потребами одночасно, а не однією. Залучення якомога більшої кількості потреб (актуалізація ширшого кола спонукальних чинників) підвищує загальний рівень мотивації діяльності [8].

Для нас цінним є врахування познці Б.Додонова, який ґрунтовно підійшов до розробки окресленої проблемн та запропонував схему співвідношення різних мотивів у спонуканні складних видів діяльності. Згідно з цією схемою діяльність спонукається такимн мотивами: а) задоволення від самого процесу діяльності; б) отриманий результат діяльності (створений продукт, засвоєні знання та ін.); в) винагорода за діяльність (подяка, грамота, підвищення в посаді та ін.); г) уникнення санкцій (покарання), котрі загрожували б у разі ухилення від діяльності або несумлінного виконання її [4].

При цьому можна стверджувати, що кількість мотивів, які актуалізуються і спонукають до діяльності, визначає загальний рівень мотивації. Але, як про це говорить Б.Додонов, важливий кожен мотив та його спонукальна сила, хоча інколи сила впливу одного з мотивів переважає спонукальний вплив кількох інших, разом узятих. Однак, чим більше мотивів актуалізується, тим вищим є загальний рівень мотивації. Враховуючи це, варто зазначити, що викладач, прагнучи посилити мотивацію своїх студентів, має працювати у трьох напрямках: 1) задіяти (актуалізувати) якомога більшу кількість мотивів; 2) збільшити спонукальну силу кожного з цих мотивів; 3) актуалізувати ситуативні мотиваційні фактори.

Одним з основних моментів мотиваційної концепції є визнання мотивації діяльності, відповідно до якого будь-яка діяльність (у тому числі, і навчальна) звичайно збуджується одночасно різними мотивами, що вступають між собою в ієрархічні відносини. При цьому, звичайно, сукупність мотивів, пов'язаних якою-небудь діяльністю, являє собою мотивацію діяльності.

Розробляючи проблему мотивації навчально-пізнавальної діяльності, дослідники (В.Асєєв, А.Маслоу, С.Рубінштейн) виходять із принципу єдності динамічної й змістовної сторін мотивації. У кожного мотиву, що входить у мотивацію, виділяють дві характеристики: динамічні й змістові. До змістових характеристик відносять: 1) особисту значущість мотиву для даної людини («сенсоутворюючий» або «мотив-стимул»); 2) ступінь дієвості мотиву («реально діючий» або «знаний»); 3) рівень усвідомлення (усвідомлюваний адекватно або неадекватно, свідомо маскууючий, неусвідомлюваний); 4) місце в структурі спільної діяльності (самостійно виникаючий або виникаючий із чужою допомогою).

До динамічних характеристик мотиву відносять: 1) стійкість, неситуативність; 2) ступінь задоволеності (незадоволеності);

3) емоційне забарвлення, модальність («досягнення» або «унікнення»); 4) швидкість виникнення; 5) силу, інтенсивність, виразність [12, с. 202].

Виходячи з положення про єдність динамічної і змістовної сторін мотивації, важливим для розв'язання проблем формування особистості є визначення місця процесуальної і результативної в мотивації діяльності. За твердженням дослідниці О.Барішевої процесуальна сторона мотивації може виявлятися у прагненні подолання труднощів, випробування власних сил і здібностей. У той же час результативна мотиваційна установка набуває організуючого значення в детермінації діяльності. Важливою є інтеграція результативних і процесуальних спонукань: саме це забезпечує високий рівень мотивації і діяльності особистості. Власне мотивація участі індивіда зростає відповідно до розширення можливостей для вияву ініціативності, самоактивності, творчості та реалізації власного потенціалу.

З викладених вище позицій домінуючий мотив навчальної діяльності може бути визначений як стійкий, сильний, реально діючий, сенсоутворюючий, усвідомлюваний мотив. Інші мотиви, що співіснують із ним (з ними), виконуючи роль спонукальних факторів (позитивних або негативних), що вкликають досить сильне емоційне переживання, але не надають діяльності особистісного змісту, є мотивами-стимулами.

Взагалі необхідно констатувати важливу річ, що на сучасному етапі розвитку вищої школи, значно зріс інтерес учених (А.Букіна, А.Вербицький, Є.Ільїн, Б.Додонов, Т.Платонова) до вивчення мотиваційної сфери особистості студента. При цьому активно вивчається мотивація, як фактор, що детермінує навчальну діяльність у ВНЗ (Ю.Орлов, Ю.Чернова, Т.Савочкіна); визначається структура й динаміка навчальної мотивації (І.Васильєв, Л.Юшкова, Н.Мешков).

Дослідники вважають, що ступінь стійкості професійної спрямованості залежить від мотивації, у той же час, структура навчально-пізнавальної мотивації у великій мірі може визначатися професійною спрямованістю. Формуючись під впливом професійної спрямованості, навчальні мотиви, їх виразність, структура, в остаточному підсумку, впливають на результати навчально-пізнавальної діяльності студентів [9], та детермінують її ефективність. При цьому позитивна мотивація дозволяє студентам активно прагнути до поповнення загальних і професійних знань, до оволодіння навчально-пізнавальними й професійними вміннями, до вдосконалювання в себе соціально

й особистісно значущих якостей, до подальшого розвитку власної особистості.

Мотиви не тільки детермінують навчально-пізнавальну діяльність, але й формуються, розвиваються в ній. Механізм цього процесу пояснюється фактом існування певних відносин між мотивом і метою діяльності [7]. Крім того, оцінка й вибір мети, здійснювані особистістю, залежать від процесів мотивації й динаміки її змін. Значущість мотивів виявляється у впливі на їх розвиток й оцінку цілей навчальної діяльності у ВНЗ.

Навчально-пізнавальна діяльність найбільш ефективна за умов сформованості певної структури навчальної мотивації, тобто при наявності різних груп мотивів, їх розвиненості, певної ієрархії [6]. Проблема будови мотивації навчально-пізнавальної діяльності досить розроблена, запропоновано кілька класифікацій мотивів, що входять в структуру мотивації студентів (С.Рубінштейн, Л.Божович, А.Маркова, Г.Якобсон, Р.Рахматулліна, Б.Додонов).

Так, Р.Рахматулліна виділила такі групи навчальних мотивів студентів: 1) загальносоціальні мотиви, змістом яких є усвідомлення суспільних потреб, інтересів, соціальних норм, установок («переконання в необхідності вищої освіти для участі в житті країни», «прагнення активно й плідно брати участь у науково-технічному прогресі»); 2) науково-пізнавальні мотиви, що виражають відношення до самого процесу пізнання, до змісту того, що вивчається («інтерес до теоретичних проблем науки», «інтерес до процесу пізнання, відкриття нового», «прагнення одержувати нові знання»); 3) професійні мотиви, де вища освіта розглядається як основа професійної підготовки («бажання опанувати обраною професією», «зміст і творчі можливості професії»); 4) мотиви самоствердження або самовираження («усвідомлення своїх здібностей і прагнення виявити їх»); 5) утилітарні мотиви або мотиви власного благополуччя [11, с. 26].

У класифікації мотивів навчальної діяльності, запропонованої Л.Божович, мотиви, що спонукують навчально-пізнавальну діяльність, поділені на дві категорії: 1) пізнавальні мотиви, пов'язані зі змістом самої навчальної діяльності та з процесом її виконання (пізнавальні інтереси, потреба в інтелектуальній активності й в оволодінні новими знаннями); 2) соціальні мотиви, пов'язані з більш широким взаємним людиною з навколишнім середовищем (з потребами людини в спілкуванні з іншими людьми, у їх оцінці й схваленні; бажанням студента зайняти певне місце в системі суспільних відносин). При цьому, мотиви, що відносяться до другої категорії, розрізняються за змістом на: а) суспільні

потреби (виконання громадського обов'язку, участь у суспільній праці); б) особисті спонукання, що представляють собою одержання в майбутньому роботи, забезпечення матеріального благополуччя [1].

Б.Додонов на основі узагальнення й систематизації наукових даних виділив такі групи мотивів, якими керуються студенти у своїй навчально-пізнавальній діяльності: 1) широкі соціальні мотиви (відображають суспільну значущість навчання); 2) професійні (відображають значущість навчальної діяльності для оволодіння майбутньою професією); 3) пізнавальні (пов'язані з потребою в нових знаннях); 4) мотиви матеріального заохочення (стипендія, заохочення з боку батьків); 5) утилітарні (особиста вигода, благополуччя після закінчення ВНЗ); 6) мотиви остраху неуспіху (можуть діяти в певній частині студентів, переважно з вираженою тенденцією до тривожності). Цих студентів переслідує постійна тривога із приводу результатів майбутнього контролю знань, почуття непевності в собі); 7) вузькі соціальні мотиви (відбивають значущість навчальних успіхів для мікросоціальних відносин). До них можна віднести: мотив соціального престижу (коли студент прагне до успіхів у навчанні, щоб мати досить високий статус у групі), мотив соціальної ідентифікації (коли професійний вибір, те або інше відношення до навчання й майбутньої прогресії визначається порадами або прикладом батьків, друзів); мотив спілкування; 8) мотив досягнення (виражається в орієнтації на досягнення все більш високих результатів, у прагненні до самоствердження, причому не в сфері міжособистісних відносин (це був би мотив соціального престижу, насамперед, у власних очах [4].

Узагальнюючи наявні класифікації, варто підкреслити, що представлені види мотивів ніколи не вступають у чистому відокремленому вигляді; має місце поєднання, іноді злиття, у динамічну систему мотивів, що належать до різних видів з перевагою однієї або іншої групи. Навчально-пізнавальна діяльність, як ми вже зазначали, полімотивована, тобто одночасно збуджується декількома мотивами, що вступають між собою в ієрархічні взаємини. Тому, крім виявлення того, які групи мотивів утворюють мотивацію навчання, немаловажною представляється проблема структури мотивації навчання, тобто того, які мотиви в цій системі є провідними, «сенсоутворюючими», домінуючими, стійкими тощо. Домінуючий мотив, як правило, стає сенсоутворюючим: визначає загальну спрямованість навчальної діяльності, її місце в системі відносин і цінностей людини [10]. Інші мотиви займають

підлегле положення, виконуючи функцію додаткових стимуляторів навчання. У період навчання нерідко відбувається зміна домінуючого мотиву: раніше підлеглий мотив може стати домінуючим і сенсоутворюючим. Подібні явища становлять особливий інтерес, оскільки пов'язані з перебудовою навчальної діяльності, зміною відношення до неї.

Також є важливим враховувати, що серед мотивів навчально-пізнавальної діяльності виділяють ті, що «безпосередньо спонукують» до навчання («коротка мотивація»), і «перспективні» мотиви [6]. Дія тих мотивів, що «безпосередньо спонукують», короткочасна. «Перспективні» мотиви характеризуються більш глибокою і тривалою дією. До них можна віднести прагнення стати освіченою людиною, одержати знання, професію. Між «перспективними» мотивами й тими, що й «безпосередньо спонукують», завжди існує взаємодія. «Перспективні» мотиви викликають ті, що «безпосередньо спонукують», а ті, що «безпосередньо спонукують», іноді переростають у «перспективні».

У цілому, розглядаючи мотивацію навчально-пізнавальної діяльності студента, варто диференціювати мотиви вступу у ВНЗ (одержання освіти, вибір спеціальності), з одного боку, і власне навчання, – з іншого. Лише коли мотиви першої із цих груп несуть у собі особистісний зміст, вони можуть здійснитися до рівня життєвої мети й, роблячи довгостроковий вплив, стати мотиваційним, настановним чинником, загальним орієнтиром для навчальної діяльності. Якщо ж мотиви одержання вищої освіти, вибору конкретної спеціальності позбавлені сенсоутворюючої функції, то навіть при високій ефективності вони залишаються короткочасними «мотивами-стимулами» і навчання не має споконвічного стрижня в структурі установок особистості. Безпосередня мотивація навчання розвивається в ході самої навчально-пізнавальної діяльності студента. Дана мотивація може підсилити первісні установки на навчання, а може й послабити їх. Важливо також розуміти, що в ході навчальної діяльності можуть виникнути спочатку відсутні сенсоутворюючі мотиви й пов'язані з навчанням життєві цілі. Установка на максимальну активність виникає лише тоді, коли спонуканням до навчання виступає не зовнішній стосовно діяльності «стимул-мотив», а піднятий до особистісного змісту змістовний пізнавальний інтерес.

За даними сучасних досліджень (А.Букіна, А.Вербицький, Б.Додонов, В.Ковальов, Ю.Орлов, Т.Платонова) оптимальною структурою навчальної мотивації може бути та, у якій: 1) переважають мотиви позитивної

модальності; 2) розвинені внутрішні стосовно навчальної діяльності мотиви; 3) досить сильні, стійкі й збалансовані соціальні, професійні, пізнавальні мотиви, а так само мотиви самовдосконалення й досягнення успіху; 4) провідними мотивами є ті, які орієнтовані на перспективу, тобто на подальший розвиток мотивації до освіти впродовж життя.

Висновки. Отже, аналіз значення та інших сучасних наукових досліджень з проблем розвитку мотивації навчання дозволяє виділити чотири основних критерії, які можна використати для класифікації спонукань, що входять у систему мотивації навчально-пізнавальної діяльності студентів: 1) модальність (позитивна, негативна); 2) джерело виникнення (зовнішнє або внутрішнє стосовно навчальної діяльності); 3) спрямованість (соціальна, пізнавальна, професійна, утилітарна, самовдосконалення); 4) орієнтація на перспективу (безпосередньо спонукують або перспективні мотиви).

А навчання студента у ВНЗ є важливим етапом професійної підготовки, де особливої актуальності набуває мотивація діяльності взагалі. При цьому мотивація навчально-пізнавальної діяльності є чинником, що детермінує ефективність професійної підготовки студентів й дозволяє їм активно прагнути до поповнення фахових знань; оволодіння професійними вміннями; вдосконалення якостей і здібностей, що необхідні для спеціаліста конкретної галузі; до постійного самовдосконалення; спонукає і спрямовує діяльність особистості на шляху ефективного формування образу майбутнього професіонала.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 212 с.

2. Букина А.Н. Воспитание положительной мотивации учебной деятельности студентов: на примере технического вуза: Автореф. ...дисс. канд. пед. наук / А.Н. Букина. – Екатеринбург, 1994. – 18 с.

3. Вербицкий А.А., Платонова Т.А. Формирование познавательной и профессиональной мотивации студентов / А.А. Вербицкий, Т.А. Платонова. – М., 1986. – 40 с.

4. Додонов Б.И. Структура и динамика мотивов деятельности / Б.И. Додонов // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 48-56.

5. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.

6. Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельности / В.И. Ковалев. – М.: Наука, 1988. – 193 с.

7. Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и сознание / А.Н. Леонтьев. – М., 1966. – Т. 2.

8. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999.

9. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М., 1996. – 308 с.

10. Орлов Ю.М. Потребностно-мотивационные факторы эффективности учебной деятельности студентов вуза: Дисс. ...д-ра псих. наук: 19.00.07. / Ю.М. Орлов. – М., 1989. – 525 с.

11. Рахматуллина Р.С. Личность учителя в психологической регуляции педагогической деятельности на уроке / Р.С. Рахматуллина. – Уфа, 1999.

12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2001. – 720 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дубінка Микола Михайлович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло науковій інтересів: самовизначення особистості майбутнього педагога; педагогіка вищої школи; вивчення педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського.